

МОВЛЕННЄВА РЕАЛІЗАЦІЯ МАГІЧНО-ПРАКТИЧНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ

Традиційно визначальною рисою замовлянь вважається магічність як приписувана цим текстам народною свідомістю здатність *надприродним* чином впливати на людину, навколишнє середовище й надприродні істоти¹. Антропоцентричний підхід до вивчення мовних явищ, який передбачає їх розгляд з позицій мовця, носія мови, робить, на нашу думку, некоректним уживання поняття "надприродне" до опису й характеристики замовлянь, оскільки це поняття окреслилося в людській культурі набагато пізніше за формування жанру замовлянь і є характерною рисою іншої світоглядної системи². Тому терміном "замовляння" варто позначати словесно-магічні тексти, які призначені самим фактом свого виголошення впливати на хід подій із метою змінити його в бажаному напрямку. Віра у всемогутність сказаного, в обов'язковість здійснення бажаного вирізняє замовляння серед інших мовленнєвих жанрів.

Замовляння складають важливу частину сакрального езотеричного досвіду українського народу. Магічність замовлянь якраз і полягає в тому, що вони функціонують у межах своєї світоглядної системи, є її яскравою словесною реалізацією.

В основі замовлянь - особливе ставлення до мови, неконвенційне сприйняття словесного знака. Зв'язок між назвою предмета й самим предметом мислиться не уявно-асоціативним, а матеріально реальним і відчутним, тобто слово сприймається як знак не символічний, а іконічний. Ім'я означає, виявляє сутність позначуваного явища. Слово мислиться і як знак індексальний: коли його використовують у конкретному мовленнєвому акті, уявляється актуально присутнім референт. Вплив на ім'я є впливом на його носія, оскільки ім'я - невід'ємна частина людини, а вплив на частину предмета, згідно з найдавнішими уявленнями, є дією на весь предмет³. Тому обов'язковим елементом багатьох замовлянь, передусім лікувальних, є називання імені людини - об'єкта словесно-магічного впливу: "*Ти, пристріт, розійдись з на- рожденного, хрещеного (ім'я)*" (Ч, с. 58); "*Щоб рабу Божому (ім'я), рожденому, хрещеному, молитвеному, зуби не боліли, не щеміли до самого віку*" ХСМ, с.

58). Ці елементи заговорних текстів указують на референт (конкретну людину) й актуалізують сигніфікат (обов'язково й необхідно пов'язуються із сутнісними рисами цієї людини).

Правильно поєднаними й вчасно промовленими словами можна, за народними віруваннями, досягти всього: вгамувати бурю, викликати дощ, побороти хворобу, викликати кохання, причинити шкоду чи, навпаки, від неї позбавитися - тематичне коло замовлянь надзвичайно широке⁴. У ситуації застосування замовляння слову надається "право бути Богом, тєю єдиною силою, яка здатна подолати будь-яку світову біду й обернути її на користь"⁵. Навіть саме знання магічного тексту дає

людині магічну
владу над чимось.

Це фіксують і самі

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

"Хто буде сю молитву знати, не буде сею болізню погибати" (замовляння від трясовиці); *"Хто буде ці молитви читати той не буде наглою смертю помирати!"* (замовляння-оберіг "Сон Богородиці") (ВМ, с. 69).

Те, що правильно й вчасно виголошений заговірний текст уявляється могутнім засобом магічного впливу на дійсність, зумовлює особливе ставлення до замовлянь, значну увагу до ситуації їх застосування: їх використовують лише з конкретною метою, з дотриманням ряду умов, що стосуються місця, часу виголошення тексту, виконуваних при цьому дій (часом підготовка до замовляння триває кілька діб⁶).

Дослідження свідчать, що цей жанр народної словесної творчості живий і досі⁷, хоча ставлення до тексту дещо змінилося. Практично зникло переконання, що замовляння втрачають свою магічну силу в устах того, хто повідомив його іншому⁸, хоча залишилася в силі засторога передавати текст лише від старшого молодшому, а не навпаки, запам'ятовувати замовляння з третього (часом - з першого) разу⁹, не перепитувати й у жодному разі не записувати.

Традиційно підкреслювана дослідниками стійкість текстової структури замовлянь є відносною: передбачити побудову конкретного заговірного дискурсу навряд чи можливо. Залежно від ряду екстралінгвістичних умов, насамперед від уявлень мовця щодо магічної сили окремих словесних формул, дій, які їх супроводжують тощо, може змінюватися обсяг і будова замовляння. Максимальною стійкістю, чіткістю й прозорістю структури в межах української магічної традиції характеризуються, на нашу думку, окремі магічні формули - висловлення, співвідносні у формально-граматичному плані з реченням. Відповідно, найстійкішими є однофразові заговірні тексти. У магічних формулах варіюються передусім ряди однорідних членів речення - змінюється як послідовність, так і число елементів, хоча загальною тенденцією є подібність таких структур у замовляннях різних тематичних груп. Це стосується передусім назв різних видів хвороб, частин тіла, звідки вона виганяється: *"Перелого вітряні і водяні, подумані, погадані, наслані! Я вас і визиваю, я вас і висилаю із його ніг, із його жовтої кості, із його червоної крові. Тут тобі не ходити, кости не сушити, червоної крові не ялити. Піди ти туди, де люде не ходять, де людський глас не заходе!"* (НВ, с. 281); *"Ви - соняшниці, ви - бабиці, ви подумані, ви погадані, ви в такий час сказані. Чи ви з пици, чи ви з води, чи ви з трудов, чи ви з очей, чи ви з вітру, чи ви з крику, чи ви з лихого часу - то я вас вимовляю. З її кишок, з її живота, з її білого серця. Тут вам не бути, кишками не бунтовать, червоної крові не пить, білого серця не сушить..."* (СМ, с. 69).

Кількафразові ж замовляння є часто поєднанням кількох рівноправних у функціональному аспекті структурно-сміслових частин. Мовець може змінювати обсяг тексту за рахунок розширення його чи скорочення (додавання чи усунення магічних формул), може в певних межах змінювати послідовність висловлень. Так, скажімо, базова модель епічних замовлянь - поєднання двох функціонально відмінних розповідних висловлень, перше з яких, описуючи певну магічну ситуацію, виконує інформативну функцію, друге ж виконує функцію магічної реалізації бажання

через показ його як уже здійсненого або здійснюваного в процесі заговорювання, через встановлення залежності між можливістю в майбутньому шкідливої дії та певною нездійсненою умовою: *"Молодик на небі, а дуб на землі, а камінь у воді. Коли ті три брати до одного полумиска будуть їсти вставати, то тоді в Оксени рождені, мо- литвяної, хрещеної будуть зуби боліти"* (Ч, с. 75). Базова модель може ускладнюватись як за рахунок деталізації, конкретизації опису, так і завдяки розширенню другої структурно-смыслові частини тексту. Причина цього - прагнення посилити магічну силу, магічний вплив тексту, конкретизувати напрям його магічної дії: *"Прийшов чоловік золотий, взяв золоті дійниці, пішов у золоті загороди, надів золотого молока у золоті дійниці, уцідив золоте молоко у золоті тиски - стала золота сметана. Назбирав золоті сметани у золоті колотовки, сколотив золоте масло, наклав у золоті ратів- ки, поніс золоте масло у золоте місто. Хто золоте масло уздрів - той ся розстрів"* (СМ, с. 69); *"Молодик молодий, в тебе хрест золотий! Місяцю Владимиру! Вас три брати: один на небесах, другий на морях, третій на землях; коли ви до одного стола зійдетеся пити, гуляти, бенкетувати, - тоді у народженого, хрещеного Івана (або інче) будуть черви оживати! Коли мертвий чоловік буде оживати, то тоді у рожденного, хрещеного Івана в зубах черви болющі оживать! Коли мертвий чоловік буде ходити, тоді в зубах черви будуть боліти і крутити!.."* (Ч, с. 76).

Замовляння діють, як правило, у ситуаціях стресу, тому в цих текстах яскраво виявляється суб'єктивно-модальний зміст, актуалізовуваний граматичними й синтаксичними засобами: у замовляннях частотними є спонукальні й бажальні синтаксичні конструкції, значна кількість магічних формул вимовляється з окличною інтонацією, повтори дозволяють уточнити, конкретизувати образ бажаної мети: *"Як навідліг рукою не робити, так моєму лицю і тілу від нікого не боліти. Як неба й землі нам не міряти, так і мене не наврокувати!"* (Ч, с. 208).

Мова замовлянь символічна: окремі слова є сконденсованим виявом цілого комплексу пропозицій, за словами виявляється закріпленою ціла міфо- логема (З, с. 199-200): *"Перелого ходили коло дороги, а я ті перелого на очерета, на болота, на попові ворота, а з попових воріт - сатані в живіт"* (НВ, с. 281). "Перелого" - назва хвороби - виступає в позиції активного суб'єкта дії: замовлянням властиві анімістичні уявлення про хворобу як істоту й розуміння фізичного й душевного стану як чогось матеріального - хвороба приходить, відтак її можна вигнати¹⁰. Дієслово "ходити" позначає не просто пересування в просторі, а магічне переміщення в магічному світі: це збільшення/ зменшення буття суб'єкта щодо тієї чи іншої просторової координати (З, с.289-290). І "дорога" осмислюється як місце, що пов'язує "цей", нормальний світ і антисвіт, місце перебування лихого й шкідливого. "Ворота" ж є межею цих двох світів. "Очерета", "болота" - типові локативи на позначення місць вигнання недуги, її перебування, "лихих" місць антисвіту замовлянь: *"Я се більмо на дикі степа, на дикі болота висилаю"* (НВ, с. 277); *"Я й обсилаю і на очерета, і на болота, і на великі ліса, і на дику птицю"* (замовляння від крикливців) (Ч, с. 65).

Як бачимо, мова замовлянь - символічно-образна. Але особливості замовлянь як магічних текстів виявляються не на рівні окремого слова, а на рівні

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

синтагматичному, бо й образно-символічне, магічно-міфологічне значення окремих слів реалізується лише в межах контексту. Тільки завдяки своєрідним зв'язкам між предикатами та актантами й детермінантами змінюються денотати й сигніфікати слів, і таким чином твориться своєрідна магічна реальність, у якій актуалізовані зв'язки різних об'єктів за подібністю, суміжністю тощо. Магічна предикація встановлює й актуалізує особливі відношення між названими явищами.

Синтагматика слів своєрідна, визначається законами ке логічного мислення, а образно-чуттєвого сприйняття дійсності. Тексти замовлянь семантично складні, різнопланові, мають денотативну співвіднесеність не тільки з об'єктивною дійсністю, а й з реальністю модельованою: заговірні тексти репрезентують особливу картину світу. Провідним виявляється принцип магічної аналогії, найяскравіше виявлений у паралелістичних формулах: явища зіставляються, порівнюються за певною ознакою з упевненістю, що словесно позначена тотожність здійсниться насправді: *"Як в сього гребіника не болять ні його руки, ні його зуби, то хай так і в нас ніщо не болить"* (НВ, с. 189). Замовляння представляють і максимальну неузгодженість предметів і їх ознак, суб'єктів і дій, дій та їх ознак тощо: *"Кам'яні сини, кам'яні стіни, кам'яні столи, кам'яні пани, кам'яне вино п'ють. Коли вони будуть те вино пожирати, тоді на мене будуть роти роззявляти і очі витріщати"* (З, с. 184).

Дейктичні одиниці в текстах замовлянь, неповнота синтаксичних конструкцій (особливо однофразових текстів) свідчать про тісний зв'язок цих текстів із конкретною ситуацією їх застосування: *"Боже з високості, дій тіло на ції кості"* (З, с. 106); *"Ваша хата, ваша й піч, а за мною уся річ. Ваш піл, ваші й лави, а за мною усі управи"* (Ч, с. 8).

Словесно-магічний заговірний акт сприймається як долучення до сфери засгит. Ситуація виголошення замовляння вимагає максимального зосередження мовця на процесі заговорювання, сприяє формуванню яскравого образу бажаної мети. Причому це, у випадку лікувальних замовлянь, характерне як для мовця, так і - що важливіше - для адресата, об'єкта словесно-магічного впливу. Адресат, як правило, не чує тексту - більшість лікувальних замовлянь промовляється швидко й пошепки, але значення має сам факт виголошення тексту: вірять не стільки в слово, скільки в магію всього комплексу застосовуваних заходів¹¹. Замовляння покликані вплинути на психофізіологічний стан людини, змінити її погляди на світ, гармонізувати її стосунки з людьми й зі світом, природою взагалі. Тому загальна модальність заго-вірних текстів - бажально-спонукальна.

Отже, замовляння - тексти магічно-практичного призначення. Вони покликані самим фактом свого виголошення вплинути на хід подій та змінити його в бажаному напрямку. В основі замовлянь - неконвенційне сприйняття словесного зна-

Українське мовознавство № 26 2003

ка: слово мислиться як знак іконічний та індексальний. Завдяки своєрідному синтагматичному оточенню слова виявляють зміни денотативного й сигніфікативного елементів значень. Замовляння репрезентують особливу картину світу, є частиною сакрального езотеричного досвіду українського народу.

¹Сухобрус Г. Замовляння // Українська народна поетична творчість. - К., 1958. - Т. 1. - С. 92; Дюркгейм Е. Элементарные формы религиозной жизни // Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения: Антология. - М., 1998. - С. 204-206; ²Фрззер Дж Золотая ветвь: Исследование магии и религии. - М., 1998. - С. 47-53; "Вербальна магія українців. - К., 1998. - С. 25-30; ³Антонюк В.Г. Замовляння в мовно- тонаційній системі української народної поезії та побутовому вжитку : Автореф. дис.... канд. філол. наук. - К., 1994. - С. 8; Українські чари. - К., 1994. - С. 7; ⁴Павлов О.Д. Замовляння як вербальна магія : Автореф. дис.... канд. філол. наук. - К., 1999; ⁵Астахова А.А. Заговорное искусство на реке Пинеге // Крестьянское искусство СССР. Искусство Севера, - Л., 1928. - Т. 2. - С. 35; ⁶Скуратівський В. "Господи, поможи мені примовити..." (народне цілительство) // Берегиня. - 2000. - № 1-2. - С. 23; ⁷Астахова А.А. Художественный образ и мировоззренческий элемент в заговорах. - М., 1964 - С. 1-2; ⁸Харитонова В.И. Жанровая дифференциация заговорно-заклинательной поэзии // Филологические науки. - 1990. - №3. - С. 33.

Список умовних скорочень

З - Українські замовляння. - К., 1993; Ч - Українські чари. - К., 1994; ВМ - Вербальна магія українців. - К., 1998; СМ - Словесна магія українців. - К., 1998; НВ - Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. - К., 1991.

Ольга Молодичук,

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОЛОРАТИВУ *БІЛИЙ* (на матеріалі українських народних балад)

Кольороназви здавна привертають увагу дослідників, оскільки бачення світу в кольорі є одним з основних людських відчуттів, яке доступне розуму. Як зазначає Р.З.Міллер-Будницька, символіка кольору "...з часів давнини й до наших днів червоною ниткою проходить через усі сфери життя й мистецтва"¹.

Колірна лексика, яка стала об'єктом дослідження багатьох наук (теорії пізнання, етнографії, історії культури, психофізіології, філології тощо), не могла не привернути до себе уваги й лінгвофольклористів, бо саме уснопоетичне мовлення вирізняється особливою яскравістю та різноманітністю образно-асоціативних утворень. Кольоролексема, маючи відповідну семантику кольору, обов'язково реалізує функцію естетичного впливу на слухача або читача й виступає як експресивний і емоційний засіб. Така особливість зумовлена тим, що назви кольорів "...позначають не предмети об'єктивної дійсності, а їх якості, тобто певні фізичні властивості"².

Звичайно, людина здатна порівняно легко запам'ятовувати різні кольори та їхні відтінки, причому уявлення кольору можна викликати досить легко: для цього достатньо назвати відповідне слово. Однак потрібно пам'ятати, що